

ליל רב מלאכות חופזות, ליל אד מן הדודים

ליל חנה

יפתח אופק

בקריאה ראשונה של הפואמה מאת אלתרמן, "ליל חנה" (מתוך ספרו "עיר היונה"), מתקבל רושם של פואמה מלאת סתירות וקשה להבנה. רק אחרי קריאה ביקורתית הגעתי למסקנה שהמשורר כתב פואמה זו בפרץ של רגשות שהציפוהו לאור חוויות תקומת המדינה והרגעים של חוסר הוודאות שקדמו לה. לפי פרופ' זיוה שמיר, המביאה מדברי אלתרמן, (לאו דווקא בהקשר לפואמה זו) יש לתת קדימות לפרטים לא הכללות... יש לשיר את המראה בעודו בן חורין... בטרם יהיה עבד לסמלים וסיסמאות... להשתדל שלא לפרש את העולם מהעין.

"ליל חנה" משול לציור אקספרסיוניסטי, הצופה רואה את תחושותיו של הצייר כפי שהוא חש כאשר התבונן בפרטים שלפניו.

הערה: אזכורי שירים, ללא ציון מקום הופעתם, מתייחסים לשירים/פואמות מתוך הספר "עיר היונה".

ניתוח בתי הפואמה – בית ראשון

לכאורה מתאר השיר מצב המכונה בלשון צה"לית, "שטח כינוס לקרב". רושם זה נוצר אצל הקורא כבר בקריאת הבית הראשון:

בית 1. ליל חנה, בקול דברים, בשחוק, בגדף,

בהמלת מלאכות הוא קם, הנה הנו,

כמו פני עיר-נבנית פניו של שדה הקטל

בְּהִתְפָּרֵשׁ הַמַּחֲנֶה אֲשֶׁר דִּינוֹ

לְהִיּוֹת שׁוֹפֵךְ דַּם הָאָדָם * וּמִגְנוֹ.

(*) מתוך הברית בין אלוהים לנח שלאחר המבול, בראשית ט' 6: "שופך דם האדם באדם דמו ישפך, כי בצלם אלוהים עשה את האדם".

הבית הראשון מכניסנו לשערי הדילמה שאלתרמן נתון בה לכל אורך הפואמה. להסביר לעצמו ולקוראיו את המוסריות שבאלימות, שדה קטל מדומה לעיר נבנית, הן זה דבר והיפוכו, על כן המחנה נידון, (איזה כוח עליון דן אותו?) לשפוך דם אדם, (בהיתר מיוחד, מאת מי?) בשל הגנת בני המחנה. ממש כמו הפסוק מספר בראשית. אסור להרוג ללא משפט. אבל בהינתן הסמכות... דמו ישפך (בראשית ט 6).

בית שני

אותו "שטח כינוס" **המדומה** בבית הראשון לפני עיר נבנית, נהפך לכזו (עיר נבנית) כבר בבית השני. אלתרמן מפרש את עצמו שלא מדובר כלל "בשטח כינוס לקרב" אלא בעיר נבנית..... של חברה בטרם גג (ולא בטרם קרב).

בית 2. **פְּנֵי עִיר-נְבֻנִית** בְּחִשְׁכָּתָהּ וְהִבְהוּבֶיהָ,

בְּעֶסוּקָהּ הָאֶץ חוֹפֵז מִתַּג אֶל תַּג.

לֵיל חֲנִיָּה. פְּנֵי נִפְחִיָּה וְאוֹפִיָּה

וְעִגְלוֹנֶיהָ שֶׁל **חֲבֵרָה בְּטָרַם גֶּגֶג**.

פְּנֵי הַכּוֹכָב הַקָּסָם וְהַמְרָחֵב הָעֵגֶג.

וכך גם הבית השלישי, תאור של עיר נבנית בחיפזון

בית 3. פְּנֵי הַגְּבָרִים הַמְטָלִיָּאִים עָלֵי בְּרָכִים

חֲלָצָה וְנֶעֱל. פְּנֵי הַלֶּץ. פְּנֵי הַטְּבַח.

פְּנֵי הַבְּדִיחָה בְּצֶהֱב בְּהֵרוֹת הַקִּיץ,

שְׁמוּשָׁבָה עַל הָאֲרָגָז אוֹ עַל הַפֶּחַח

וּלְקַדְקֵדָה אֶגֶן רְקִיעַ מְהַפֵּד

מהו אם כן אותו ליל חניה? אלתרמן נשען בכתיבתו על מקורות היהדות, בין אם הוא משער שקהל קוראיו ירמזו אל המקור במבט ראשון, ובין עם ירצה לטמון לו "כתב חידה". במבט ראשון אנו זוכרים מהתנ"ך את "וייסעו ויחנו" המתאר את נדודי ישראל במדבר.

וַיִּסְעוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵרַעְמֵסֶס וַיִּחְנוּ בְּסֶכֶת" (במדבר לג)

"וַיִּסְעוּ מִסֶּכֶת וַיִּחְנוּ בְּאֶתֶם אֲשֶׁר בְּקִצֵּה הַמִּדְבָּר. (כנ"ל)

או במשמעות השנייה של ויחנו, כ"שטח כינוס לקרב"

"וַיִּשְׁכְּם יָרְבֵּעַל הוּא גִדְעוֹן וְכָל הָעָם אֲשֶׁר אִתּוֹ וַיִּחְנוּ עַל עֵין חֶרֶד וּמַחֲנֵה מִדְּגֵן הָיָה לוֹ מִצָּפוֹן מִגְּבַעַת הַמּוֹרָה בְּעַמְק" (שופטים ז 1)

"וַיִּשְׁאוּל וַאִישׁ יִשְׂרָאֵל נֶאֱסָפוּ וַיִּחְנוּ בְּעַמְק הָאֵלֶּה וַיַּעֲרְכוּ מִלְחָמָה לְקִרְאֵת פְּלִשְׁתִּים" (שמואל א. יז 20).

אין שום רמז למה שמתבקש שיקרה "בשטח כינוס". שיוגדר בו אזור הפיקוד, שממנו יוצאות פקודות ואליו זורמת אינפורמציה, שאפסנאים יארגנו אפסניה, יספרו ויחלקו ציוד, מפקדים זוטרים יבדקו את כשרות חייליהם וכלי נשקם. חובשים, מכונאים, מתדלקים, חבלנים, יהיו שוקדים על הכנות אחרונות לקרב, ומכל אלה אין כלום.

האם יתכן שליושב בתי קפה (כסית) מובהק כמו אלתרמן אין מושג מכל אלו? לאו דווקא, השיר הקודם ל"ליל חניה" בספר "עיר היונה" נקרא: שיבחים של הכלים. ובו מפרט אלתרמן למי חייבים אנו, בסופו של יום, את ניצחונותינו: "...נאמר שבחים של הכלים: / המוט, המשוט, הכבל, / האנקול, הסולם, שדילגו כיעלים / בקום למלחמה דמי הבל". בהמשך מוזכרים גם הוו, השרשרת, כל הרכב והשיט, המפה והמצפן וכו'. שיר משובח ומובן – וקל יותר להלחנה...

שיר נוסף הראוי כאן לאזכור נקרא "ליל תמורה" (יש בספר שלשה שירים המתחילים במילה ליל) ובו תיאור של מהלך לקראת קרב:

"...במעדר ואת חפרו/ החיילים את עפרו/ של הדרום. לא העלו גפרור/ פן ייחשף הגיס כבאור יום...."

ובהמשך אותה פואמה, בית ד' נפתח בשורה "חנית ליל חשון, ליל תש"ט...". בהמשך הבית מופיעות השורות שכמו נועדו להסביר את השיר שבו אנו עוסקים: "וזה לילה חדש בו נקבע מהלך/ תולדותיה על פי חוקתה של מתכת/ ועל פי משאם העריץ ומופרך/ של כלים עשויים בצלמה של ממלכת...."

נשארנו על "קרני הדילמה" - מה טיבו של ליל החניה הזה?

הבית הרביעי בשיר אף הוא מבלבל (אותנו) בין שני סוגי החניה שלפנינו

בית 4. מתוך אֶשְׁמֶרֶת רֵאשׁוֹנָה, בֵּין חוֹף וְגִבֵּעַ,

הָיָה נֶשְׁקָף פְּתָאם מְרֵאָה הַמְּלַחְמָה

כְּמוֹ הָיָה צוּעֵן, חֲבוּר יִתְד וְחֹבֵל,

בּו חֲרוּתָם שֶׁל מְסָעוֹת וְחֲרוּמָם,

בּו הַכְּלִים וְהַחֲקוֹת בְּעִירָמָם.

מצד אחד תאור מדויק של מהות המלחמה, הכלים והחוקות בעירומם, כלומר, כל מה שחברה אנושית מטפחת כ"עידון אנושי" (סובלימציה), לא תרצח, כבד את הזולת ורכושו, דאג לחלש וכדומה. כל זה נעלם כאשר ממצב חרום עוברים למצב מלחמה, בה כל החוקים מבוטלים, הרוג וחמוס ככול יכולתך.

מצד שני, גם כן בבית הרביעי, "כמו הוי צוען, חבור יתד וחבל", הוי צוען (צוענים) המתאפיין בארעיותו בשני מילים: "יתד וחבל" הוא ההפך מהכנות למלחמה. אלו הכנות לדבר אחר. ובכול זאת מיטיב המשורר לתאר, בבית החמישי, את נפשם של המתכנסים (מבלי שירדנו עדין לכוונתו על מטרת ההתכנסות).

בית 5. בו חשוּפָה הַפְתָּאֲמִי וְהַפְרוּעַ

שֶׁל הַבְּדִידוֹת בֵּין הָרַבִּים וְהַזָּרִים.

בו הַרְעוֹת יְדֵי אָדָם בְּצַר בְּרֵאוּהָ,

לְהִיּוֹת שׁוֹמְרָה בֵּין אִישׁ וְאִישׁ אֶת הַקְּשָׁרִים,

בְּהַשְׂרֵף גְּשָׁרֵי שְׂכִירוֹת וּמִסְחָרִים.

הרעות, לדידו של אלתרמן, בפואמה זו, היא לא יותר מאשר ברירת מחדל, אשר "ידי אדם בצר בראוה". לא פועל יוצא של ידידות, אחווה ודבקות במטרה משותפת, כפי שניסח חיים גורי, בשיר "הרעות", אלא אחוות הנואשים של בדידות בין הרבים, שחייהם הרגילים, שכירות ומסחרים, נשרפים באופן פתאומי ופרוע בשל מצב חרום. (אלתרמן מודע גם לרעות המקריבה עצמה, ראה: "לא אשכח זאת, רעי, איך על גב נשאתני")

שני הבתים הבאים, שש ושבע עניינם אחד. בכל ההמולה נשמע הזמר הנפוץ, המושר ע"י חייל או חיילים שלא מעל במה, הזמר מוגדר "שלא דבר-ערך/ ולא שכית-חמדה הוא",

בית 6. בו מְלִיצַת סִיסְמוֹת* הַזָּמֶן, אֲשֶׁר לֹא פָּרַק- (סיסמאות)

שִׁירָה צְרוּפָה בֶּן יַעֲסֵק, חֲלִילָה לוּ-

וְרַק הַזָּמֶר הַנְּפוּץ, שְׁלֹא דָּבַר-עֶרֶךְ

וְלֹא שְׂכִיט-חֲמֻדָּה הוּא, יִשְׁאֵן בְּמִלָּא

צְוֹחַת צְבָעִיו הַחֲרִיפִים עַל חֲלִילוֹ.

ובית 7 (המשכו הענייני של בית 6) מתאר כבדרך אגב מפנה ביחסו של אלתרמן לאשר עומד לקרות

בית 7. על אֶהָבָה הוּא * מְדַבֵּר (בָּהּ הוּא פּוֹתֵחַ) (*הַזְמַר)

וְעַל חוֹבָה וְקָרֵב וְעַל, הַכֹּל בְּכֹל.

אֵין הוּא אוֹמֵר אֶת זֹאת בְּכֹל דְּקִיּוּתֶיהָ

שֶׁל הַשִּׁירָה, אֲבָל אוֹמֵר בְּקוֹל גְּדוֹל

בְּלִי מֶרֶד לֵב וּבְלִי חֲשָׁשׁ מִפְּנֵי הַזּוֹל.

(בפרשנויות אחדות לשיר, בית זה מיוחס לדברי המפקד למתכנסים, לדעתי הוא מתאר את מילות הזמר העממי אודותיו קראנו בבית 6)

בפזמון העממי נמסכת האמת הפשוטה, אנו לפני **חוֹבָה לְצֵאת לְקָרֵב**, ומאחר וזהו רק פזמון עממי יישא תוכנו "במלא צוּחַת צִבְעִיו הַחֲרִיפִים עַל חֲלִילוֹ" (חלילו!) "בלי מורד לב ובלי חשש* מפני הזול". (*) גם אז לוותה הציניות את הנמלצות והפכה אותה לדבר זול. דוגמא: "כשנמות יקברו אותנו ביקבי ראשון לציון". כאן (רק כאן) אלתרמן הינו **משורר מגויס** שבכל דרך משתדל להראות, בראש ובראשונה לעצמו, שאומנם גם הוא חושב שאנו בפני **חוֹבָה לְצֵאת לְקָרֵב**, אבל אל אמירה נחרצת זו הוא מגיע מהדלת האחורית, מהשטותיות. על כך נראה בבית השמיני, (בהלחנה של רוזנבלום זה **הפזמון החוזר**, בלי קשר לתוכנו)

בית 8. לֵיל חֲנִיָּה, לֵיל זָמֵר, לֵיל שְׁחָקִים רְקוּעַ,

לֵיל רֵב מְלֹאכּוֹת חוֹפְזוֹת, לֵיל אֵד מִן הַדְּוּדִים*,

לֵיל שְׁמוּסָד אֶת כְּשׁוֹפָה שֶׁל רְעוֹת רוּחַ

בְּבִנְיָה שֶׁל מְמֻלָּכָה, לֵיל נְדוּדִים**

נֶצֶב פְּרוּשׁ עַל הַיְחִיד וְהַגְּדוּדִים.

*מתכתב עם הדוודים של ביאליק ב"קומו תועי מדבר", אין אפשרות לדוודים להתכת מתכת, כי אנו בהוי צוען, ליל רב מלאכות חופזות.

**מאחר ואנו ב"ליל חניה", כנראה שהכוונה לליל נדודי שינה הפרוש על היחיד והגדודים.

אלא שמילות המפתח, לדעתי, להבנת השיר כולו הן **רעות רוח**. חלק ב' בספר "עיר היונה" נקרא: שירים על רעות רוח, מחלק זה שבספר מתבהרת השורה שבבית השמיני ומבהירה את הבתים שלפניו. אם כן, בחלק ב' של הספר "עיר היונה" רעות הרוח שאלתרמן מדבר עליו הוא כמובן של קהלת, "**הכול הבל ורעות רוח**" ובלשוננו: "קישקוש בלבוש". וכך כותב שם אלתרמן:

איך עברנו קלים ופחותים

ובלבנו דבר הזמיר

שהרפינו עסק בשטותים

והנה הקימונו גם עיר.

גם אם מדובר ברגע לא ברור בחיי האומה, אנו לקראת קרב אבל לא ברור מתי (זוהי פואמה על זמנית). אצל אלתרמן, היחיד ניצב אומנם בודד בהמון, אך תמיד במרכז, ועשייתו הפשוטה, מטליא מכנס, נפח, אופה או עגלון, היא המאפשרת, גם אם מתוך "רעות רוח" את בניינה של ממלכה.

זה מוזר, אנשים לא מתאספים מעצמם, האומנם מתוך השטותים קמה עיר או ממלכה? האם אין אנו מחמיצים דבר מה, דבר עליו באופן מוזר אין אלתרמן מדבר כלל בפואמה זו: על המנהיג, המפקד, החזון, האירגון, הדבק החברתי בין בני האדם. כלום! אולי ה"מפקד" שעליו אלתרמן סומך נמצא בבית הראשון, בו נכתב: "בהתפרש המחנה אשר דינו" - מיהו חורף הדין הזה?

רמז נוסף יש בבית תשע

בית 9. עת מלחמה. גם צלם הדברים האלה

היה צלמה. לקול זמרת-פזמון תועה* (*המוזכר בבית 6)

עוד ומשכו המה, כמו נימה מחלב,

נפשו של דור, גם בשדה זרועה,

לזכר, לא רק לרע, מי רעה.

"גם בשדה זרועה" הוא ההיפוך שעושה אלתרמן לדבריו של הנביא ירמיהו (בי, 2) "...לכתך אחרי בדרך לא זרועה", כלומר האל לא שוכח, לפי הנביא, את מי שהלך אחריו במדבר, לא כל שכן, לדידו של אלתרמן, אם התמיד בכך גם בשדה זרועה. כך רומז לנו אלתרמן ששוב זנחנו אותו (את האל) לשווא, אנו בידיו ("המחנה אשר דינו..", מבית ראשון), נושא החוזר אצלו שוב ושוב (יש כאן גם אמירת נגד ל"תועי מדבר" של ביאליק, שקרא "צאו מתוך השממה". לאלתרמן יש יחס של כבוד לחיי היהודים ותרבותם בגולה, לדידו העולים לא יצאו משממה).

השורות הפותחות את בית 9 "עת מלחמה, גם צלם הדברים האלה/ היה צלמה...." "צלם" הינה מילה רבת משמעות, אחת מהם צלם בהיכל, כלומר עבורנו היהודים מוקצה, ומה שמוקצה כאן היא המלחמה, אבל כבר באמירות קודמות שלו ראינו שהוא משלים עם הכרחיותה, אבל אם נגזר (ונגזר), יש לבצעה תוך מחאה וסלידה. ואת הזיכרונות שניקח איתנו, לאחר שהכול יגמר, יהיו של הכול בכול (גם של אווירת ההתכנסות על המולתה וליצניה ועל הבדידות בין הרבים). "לזכור, לא רק לרע, ימי רעה". כאן הוא לוקח את דמות "המספר היודע כול" ויודע להגיד לנו איך זה נגמר. אם זה היה נגמר אחרת, יתכן וכל כתיבתו המפוארת והמצליפה הייתה בנוסח של שירת נחמה.

בית עשר

בית 10. גַם זֶה נִשְׁלַב בַּמְלַחְמָה, כָּל זֶה גַם יַחַד

כְּמוֹ אֲבַחַת אָבִיב נְמֻסָּךְ בְּעַם מְלִיל

וּמִשְׁחָרִים, כָּל זֶה מִתֵּל וּמִגְדוֹת נַחַל

יְהִי עוֹלָה בִיעָף, וְשֵׁב-נִקְטָע בִּילָל

שֶׁל אִישׁ זוֹנֵק וְאִישׁ יוֹרָה וְאִישׁ נוֹפֵל.

הבית המסיים אמור לזקק הכול לאמירה אחת שתחרת, שאיתה יוצאים ליום חדש - הוא לא. יש כאן משחק הפכים שהופך אותו אומנם לדרמטי אבל לא יותר מכך. "כמו אבחת אביב נמסך בעם מליל ומשחרים" אבחה ע"פ המילון, היא תנועה חדה ומהירה. ובהמשך: "כל זה מתל ומגדות נחל/ יהיה עולה ביעף, ושב-נקטע בילל" תל הוא הזמן העתיק, המקביל ל-ליל שבשורה הקודמת. גדות נחל הוא הזרימה וההתחדשות המקביל ל-שחרים שבשורה הקודמת, ו-נקטע בילל מקביל ל-אבחת אביב קיבלנו שיווי משקל המתאים לכתיבת משוררי ספרד, בשורה הבאה כבר נפתחת אש, הכול מתגמד. שקט... יורים. זה רציני. רשות הדיבור לחבר פראבלום, חזיון המשורר פג.

עד כאן בתי השיר

השיר כאמור פורסם בספר "עיר היונה" (יצא ב 1957). ליונה יש סמליות רבה, היא המביאה את העדות על התחלה מחדש (פרשת נח). ייתכן שהשם מרמז על העיר הנבנית (שבבתי השיר הראשונים), כלומר תל אביב(?). והארץ הנבנית. אבל יש עוד משמעות. הביטוי מתכתב עם הנביא ירמיהו: "חרב היונה" (מו', 16. נ', 16) ב"שיר פותח" (הראשון בספר): "והעת כמו עיר שבה/ כל דין עשוי בראש חוצות/ ופני היונה ואבחת חרבה/ הן דמות פניה הנחצות."

זהו ביטוי טעון, עליו כתבה ההיסטוריונית אניטה שפירא ספר בשם זה, "חרב היונה" שעניינו הוויכוח החריף שלווה את תנועת העבודה והאקדמיה בשנות ה 20. תחילתו בשאלה האם להתגייס לגדודים העבריים ב 1918. תנועת "הפועל הצעיר" התנגדה לגייטמיות שבשימוש במיליטריזם בשם הלאום. "הפועל הצעיר" (נוסדה 1907) היו "תלמידיו" של א.ד. גורדון וכללו בין השאר את בוסל, שפרינצק, קפלן, ארלוזורוב, אשכול, לבון ואחרים (חלקם אף הקימו לימים את "ברית שלום"). אלתרמן הולך שבי אחר (חלק מ)רעיונותיהם. בשיריו הוא מביע את לבטיו, את סלידתו מהאחיזה בחרב (מתוך "ליל תמורות" ו', אבחת חרבות גויים היא אם/ לחרב היהודית הזאת"), מהממלכתיות (זה יעבור לו) ועד להשלמה שבהתהוותה. בשיר "נספח לשיר צלמי פנים" הוא מסכם: "בקשת עד קץ לקום באת/ ולא בחרב. אך צמדים / עלו בך שחר וכורת". לכן הוא משלים עם הצורך להתגונן ולא רואה בו סטייה אתית. להפך, זו זכות שהיא אף חובה. נשארנו עם שאלה פתוחה, האם יש לו בשיר זה אמירה אחת וברורה, גם אם נסתרת ?

פרופ' זיוה שמיר על שירתו של אלתרמן ב"עיר היונה": בשירו "ליל תמורה" כלולה המלצתו המפורשת "לתת בנאמר לא את הקמח הטחון/ כי אם את רעש הקמה

המשתוחחת...” לטענת אלטרמן (ע"פ פרופ' שמיר) יש לתת קדימות לפרטים, לא להכללות... יש לשיר את המראה בעודו בן חורין... בטרם יהיה עבד לסמלים וסיסמאות... להשתדל שלא לפרש את העולם מהעין”.

מילת סיום. לטעמי השיר הוא תאור חוויה שהציפה את אלטרמן שנה-שנתיים לאחר מלחמת העצמאות. הוא נפעם ומערבב תקופות עם מראות ועם תחושות. אין בפואמה הכנות לקרב ולא בניינה של עיר, אפשר לומר על היצירה שהיא משולה לציור אקספרסיוניסטי, כרחש הקמה המשתוחחת...

יפתח אופק

קיבוץ מעוז חיים

ספטמבר 2014